

Onderworpen aan de blik

Wessel te Gussinklo's roman 'De opdracht' in het licht van Sartre en Foucault

Johanna Bundschuh-van Duikeren

De opdracht vertelt het verhaal van een jongen, Ewout, die tijdens de korte duur van een zomerkamp uit zijn isolement wil breken en zijn onzekerheid kwijt wil raken door zichzelf in de ogen van de anderen te herscheppen. De roman is een verhuld ik-verhaal, waarin alleen de gedachten van de protagonist worden meegedeeld, zijn verwachtingen en anticipaties op zijn successen, zijn herinneringen aan zijn mislukkingen, zijn interpretaties van het gedrag van de anderen en zijn seksuele fantasieën.

De jongen met de sprekende naam Ewout Meyster moet zijn plaats in de wereld nog veroveren door te „worden zoals het moest” (*De opdracht*¹: 24). De manier waarop hij dat wil bereiken, kan in wijsgerige terminologie als existentialistisch worden vertaald. Inhoudelijke en structurele elementen in de roman tonen duidelijke parallellen met de theorieën van Jean-Paul Sartre. De invloed van Sartre, vooral van diens werk *L'être et le néant* (1943), op Te Gussinklo's oeuvre komt expliciet in *Aangeraakt door goden*, een meta-verhaal over zijn schrijverschap, ter sprake. In die tekst beschrijft Te Gussinklo zijn eerste kennismaking met de ideeën uit Sartres werk en de 'toepassing' van deze ideeën in zijn leven. De existentialistische filosofie opende voor hem een poort naar de wereld. Het subject kan en moet keuzes maken, zichzelf kiezen: „Ook al is de keuze een beperking, het is een daad tegen de chaos, het veel te vele” (Te Gussinklo 2003: 71).

In mijn betoog zal ik laten zien dat ook Ewouts (zeer radicale) keuzes existentialistische pogingen zijn om de chaos de baas te worden. Toch moet het existentialisme in de romanwereld falen. Ik zal argumenteren, dat Ewout zich uiteindelijk aan het structuralisme, een beperking van de macht van het subject, moet onderwerpen.

De focus van dit artikel is de rol van de blik in de roman. Het is opvallend dat vele sleutelbegrippen in *De opdracht* verbonden zijn aan de blik, zoals „ogen”, „blik” en „zichtbaarheid”. Dit heeft – al dan niet uitsluitend – met Sartres theorieën te maken: in *L'être et le néant* wijdt hij een heel hoofdstuk aan de blik. Wie iemand aankijkt, aldus Sartre, is een vrij subject, terwijl de ander voor de duur van de blik tot object wordt. In Te Gussinklo's roman neemt Ewout zijn lot

1. *De opdracht* zal in de tekst geciteerd worden als O.

in eigen handen en vecht tegen de grenzen die door de blikken van anderen aan zijn vrijheid worden gesteld, en zolang hij vecht is hij een existentialistisch subject. Toch ontglippen hem „dingen”, is hij aan (machts-)processen onderworpen die hij niet helemaal kan controleren. Hier kan de structuralistische filosofie van Michel Foucault worden toegepast, die evenals Sartre veel aandacht aan de blik besteedt. In *Surveiller et punir. La naissance de la prison* (1975), en *La volonté de savoir* (1976) beschrijft Foucault de manieren waarop subjecten zich niet zelf constitueren maar door machtsprocessen geconstitueerd worden. De machtige blik doordringt het individu hierbij lichamelijk en ondermijnt op die manier de autonomie van het subject.

Mijn vraag in deze bijdrage luidt: in hoeverre is de protagonist Ewout een existentialistisch en autonoom subject, en in hoeverre spelen subjectconstituerende aspecten als macht en lichamelijkheid een rol die in het sartrianse existentialisme niet worden behandeld? De existentialistische aspecten zullen in de eerste vier paragrafen aan bod komen; in paragraaf V, „Inzicht en blindheid”, zal ik laten zien dat Ewout zich van een existentialistisch bestaan afkeert. In de paragrafen VI tot IX zal ik aantonen in welke passages een louter sartrianse interpretatie tekortschiet. Met de inhoudelijke beperking tot de rol van de blik in *De opdracht* zal ik de grenzen van toepasbaarheid van Sartre analyseren en een aanvullende invalshoek via Foucaults theorie presenteren.

I. Inhoud en structuur

Te Gussinklo beschrijft in *De opdracht* de poging van de puber Ewout om de chaos van de wereld te structureren. De bijna 15-jarige jongen neemt deel aan een zomerkamp voor kinderen van slachtoffers van de oorlog. Hij is een onzekere jongen die zichzelf de opdracht heeft gesteld om onder zijn leeftijdsgenoten populair te worden. Hij voelt zich geïsoleerd en verward en hoopt door een bepaald gedrag, waaruit zijn leiderskwaliteiten moeten blijken, uit zijn isolement te kunnen breken. Royaal zijn eigen fouten bekennen, tegen iedereen vriendelijk zijn en toch superieur, grappen maken, aan de verwachtingen voldoen, dat is zijn strategie. Hoewel hij zijn lang geoeffende methodes in het kamp toepast, heeft hij geen succes. Ewouts megalomane theorieën over leiderschap overheersen zijn gedachten, toch worden ze door de realiteit van zijn seksuele driften en angsten ondermijnd: hij ervaart het dragen van meisjesondergoed als opwindend en is bang voor de seksualiteit die van andere lichamen, vrouwelijke en mannelijke, uitgaat. Gelovig is Ewout niet meer; zijn idolen zijn ook voor de naoorlogse tijd een merkwaardig gezelschap als Churchill, Roosevelt, Jesus, Hitler – en Hugo, een oudere jongen uit het kamp.

Tijdelijk schijnt Hugo zijn verlosser te zijn – Ewout denkt in bijbelse terminologie over hem – omdat Ewout in hem de leider ziet die hij zelf wil worden. Hugo's blik is voor Ewout in sartrianse termen bepalend en speelt daarom een belangrijke rol in mijn betoog. Ewout ziet hoe het kampwereldje rond de populaire Hugo is gecentreerd en is er na een gesprek met hem van overtuigd dat

hun persoonlijkheden op elkaar lijken. In het vervolg gebruikt hij een dubbele strategie: enerzijds volgt hij, hoe wreed ze ook zijn, bevelen van Hugo en onderwerpt zich steeds sterker aan hem; anderzijds tracht hij in zijn eigen, directe omgeving Hugo te imiteren en zelf steeds in het middelpunt te staan. Daardoor bereikt hij uiteindelijk het tegendeel van zijn streven: volkomen prijsgegeven en vernederd onder de blikken van de andere kinderen, die hem naakt, met alleen een meisjesonderbroek aan, in uiterste wanhoop en isolatie door het bos hebben zien lopen, ziet Ewout zich aan het einde van het kamp gedwongen zijn strategie te veranderen. Niet populariteit, die invloed en macht met zich meebrengt, zal zijn doel zijn, maar uitsluitend macht.

De vertelde tijd omvat elf dagen, de dag vóór en de tien dagen van het zomerkamp, die chronologisch, alleen door vijf korte flash-backs onderbroken, worden weergegeven. De beschreven situaties worden door uitgebreide gedachteweergaven sterk tijdsvertragend verteld. Hoewel – of beter: omdat – de gesprekken die Ewout voert, voor hem een zeer belangrijke rol spelen, zijn er maar weinig dialogen in het boek. Ook het taalgebruik illustreert Ewouts toestand: talrijke bijvoegelijke naamwoorden en bijwoorden richten de aandacht van de lezer in het verholde ik-verhaal op de kleine details, die Ewout waarneemt. Juist door de overvloed aan details raakt de protagonist in de war en streeft er steeds naar om een helder inzicht te krijgen in de samenhang van de werkelijkheid. De beperkte focalisatie illustreert het existentialistisch idee van de onkenbaarheid van de ander.

Structureel steunen focalisatie, weergave van tijd en taalgebruik Ewouts geïsoleerde en absolute positie in de romanwereld. Te Gussinklo schept zo in *De opdracht* een grotendeels existentialistische werkelijkheid. In de volgende drie paragrafen zal ik dat aan de hand van concrete voorbeelden tonen.

II. Ogen en blikken

Ewout neemt zich voor in het zomerkamp zijn ingestudeerde houdingen en woorden te gebruiken, veel te glimlachen en voor geen blikken te wijken. Maar „vooral” wil hij deze keer „zijn ogen beheersen” (O., 13) die zo vaak trilden of met tranen waren gevuld. Het uiterlijk van Ewout wordt niet beschreven, op de „dikke lippen, dat ene loensende oog” na (O., 16). Deze uiterlijke beschrijving van Ewouts ogen is opmerkelijk. Hoewel bijna geen ander woord in de roman zo vaak voorkomt als het woord „ogen” worden deze altijd als uitgangspunten van blikken beschreven, quasi ‘in actu’. Soms worden ze wel door beschrijvende bijwoorden begeleid (zoals „uitpuilend” of „kil en glasachtig”), maar deze bijwoorden creëren eerder een sfeer, dan ze het uiterlijk van de kijker thematiseren. Bovendien komen die beschrijvingen steeds weer bij verschillende personages terug en lijken uitwisselbaar te zijn, omdat ze een voorstelling geven van een manier van kijken en niet van een specifieke persoon.

De ogen worden in *L'être et le néant* als dragers van blikken gekenmerkt. Een blik ‘in actu’ „neutraliseert” de ogen als lichaamsdeel, dat wil zeggen dat

de ogen zich tijdens het kijken aan de waarneming van de bekekene onttrekken (Sartre 2003: 353). De boven besproken beschrijvingen van ogen in *De opdracht* komen daarmee overeen. Het enige andere personage buiten Ewout, wiens ogen (meer dan één keer) als onderdelen van het lichaam beschreven worden, is Hugo: „Een andere chef. Hij had hem al eerder opgemerkt, met zijn grote bos blond krullend haar [...], en zijn gezicht gegroefd en tanig – maar niet omdat hij al zo oud was. En wat voor ogen!... de meest wonderbaarlijke ogen die hij [Ewout] ooit gezien had: geel-bruin, met kleine donkere spikkeltjes aan de rand van de pupil... chef Hugo” (O., 110). De opsomming van uiterlijke kenmerken is vanuit grammaticaal oogpunt interessant. In tegenstelling tot het krullende haar en het tanige gezicht zijn de ogen geen attributen die met het voorzetsel „met” worden ingeleid. De verhouding van de ogen tot Hugo’s lichaam als geheel wordt geenszins gedefinieerd. Op die manier stelt de werkwoordloze beschrijving van de laatste zin niet, dat Hugo wonderbaarlijke ogen *heeft*, maar suggereert dat Hugo deze ogen *is*. De beschrijving van Hugo’s ogen verschilt van de boven genoemde uitwisselbare beschrijving van blikken ‚in actu’. De blik uit zijn ogen is voor Ewout bepalend, omdat ze niet slechts feitelijke, maar in rustende toestand ook potentiële dragers van blikken zijn. In zijn streven naar geestelijke verwantschap met Hugo heeft Ewout daarom slechts een doel: zo worden, dat Hugo’s blik alleen positieve oordelen zou kunnen manifesteren. Om dit te bereiken, moet hij zich als machtig en autonoom subject scheppen.

III. Scheppen en worden

Iets willen zijn, of „worden zoals het moest” (O., 24, 43) zijn formuleringen die Ewouts gedachten beheersen, en zijn waarschijnlijk de meest duidelijke verwijzingen naar Sartre, naar de keuzes van de mens, naar het zichzelf worden. De belangrijkste stelling van het existentialisme is de voorrang van het zijn, het bestaan voor het wezen. Sartres these luidt: „De mens is het zijn waardoor het niet tot de wereld komt” (Sartre 2003: 83). De mens vermag het zichzelf buiten het zijn te plaatsen door zichzelf naar de toekomst toe te ontwerpen, keuzes te maken. Daardoor is hij vrij, maar ook verantwoordelijk. Met elke handeling die een mens voltooit om zijn ontwerp te realiseren, kiest hij een bepaalde sociale norm, voor zichzelf en voor anderen. „Zijn karakter is niet de voorwaarde van zijn handelen, maar het resultaat” (Suhr 2001: 102).

Dit zien we ook in *De opdracht*. Ewout denkt zelf „[...] vormbaar naar zijn wil” (O., 113) te zijn. Hij heeft concrete voorstellingen van de schepping van zichzelf, die hem een gevoel van macht geven: „Die warmte, dat fonkelende haast tastbare, haast vormbare om hem heen van dingen en aanwezigheden, alsof hij zijn hand maar uit hoefde te strekken en elk ding zou antwoorden, zich naar hem voegen, gedwee en vormbaar naar zijn hand als een dier – of eigenlijk geen dingen: niet iets tastbaars was het. Het was de wereld, het was hijzelf vormbaar naar zijn wil [...]” (O., 113). Hier wordt degene die kijkt en handelt als uitgangspunt, als zingevende instantie beschouwd, waaraan de omgeving zich oriënteert.

Deze visie kan men in de filosofie van Sartre terugvinden. Voorwaarde voor het individu dat centrum van alle dingen en dus subject wil zijn, is het lichaam, dat kennis met handelingen aanvult (Sartre 2003: 421). Alleen de aanwezigheid van het lichaam als handelende instantie en de ogen als dragers van de blik garandeert echter niet dat het subject zo'n machtige instantie wordt, omdat andere subjecten in principe over dezelfde mogelijkheid beschikken om de wereld naar hun wil te ordenen.

Dat moet ook Ewout ervaren. Zijn fantasie wijkt sterk af van de realiteit: Ewouts aankomst in het kamp verloopt anders dan hij die had voorgenomen. In het gedrag van de anderen is, zo vindt hij, „geen samenhang te vinden [...] niets van het beeld dat hij voor zich gezien had” (O., 53). In de chaos van menselijke verhoudingen komt ook door zijn aanwezigheid geen helderheid. „Als hij ze door elkaar schudde zou dat niet helpen. Ze zouden hem ontglippen met hun ogen die keken en zagen wat zij verkozen, niet wat hij wilde” (O., 53). Hij had verwacht dat zijn blik als de beheersende factor de ruimte om hem heen zou structureren en ordenen; dat zijn blik zijn eigen wereld zou scheppen. Zijn blik faalt daar uiteindelijk in, daarom zijn verwarrend veel werelden zonder orde en samenhang door elkaar gemengd. De rondzwervende blik van zijn idool Hugo ervaart Ewout daarentegen altijd als organiserend en scheppend: „die blik die alles wekte en tot leven bracht en elk ding waar hij op rustte verhelderde en tot iets bijzonders maakte” (O., 175). Ewout slaagt daar niet in: aan het einde van het zomerkamp en van de roman kijkt Ewout om zich heen en verzinkt weer in details zonder structuur en centrum: „Elk ding hetzelfde, gelijkelijk verdeeld over de ruimte strekten ze zich uit, vulden ze zijn blikveld, en geen verschil in belang of waarde was er nog” (O., 536).

Door de macht van een rangschikkende blik ontstaat er volgens Sartre tussen twee subjecten een dynamiek, waarin het ene het andere poogt te onderwerpen. Deze strijd is echter noodzakelijk voor de definitie van zichzelf. Het subject ervaart pas door de blik van andere subjecten waar de grenzen van zijn vrijheid liggen. De aanwezigheid van andere subjecten decentreert de ruimte, omdat ook zij centra zijn. Onder de blik van een ander mens wordt het subject zelf object.

Ewout fantaseert erover zelf drager van een beheersende, rangschikkende blik te zijn, maar voelt tegelijkertijd de bedreiging door de blikken van de anderen, die hij niet kan controleren. Daarom eindigen zijn fantasieën toch meestal in twijfels – zijn aankomst op het zomerkamp, na een bewust alleen voltooide fietstocht, ziet hij al mis gaan: „De ruimte voor zijn aanwezigheid [onder de andere kinderen] werd niet gevuld of benut om zich te tonen. De plaats die hij zich toegedacht had en die gerechtvaardigd was zou hij niet kunnen innemen” (O., 33). Het „tonen” van het nieuw geschapen „zich” duidt op een opzettelijk prijsgeven van zichzelf aan de blikken van de anderen, met de hoop dat zij zouden zien wat hij zelf bedoelt. „Metende, taxerende” blikken van de anderen die hem op hun verwachtingen aftasten kent hij net zo goed als het resultaat van deze blikken – „onbestrijdbare oordelen” over hem, die hem lieten veranderen „alsof elke blik hem herschiep” (O., 45), hem „opnieuw ontwierpen” (O., 180).

Hij kent deze blikken, maar wordt er zich ook pijnlijk van bewust dat er een tijd was toen hij deze metende blikken niet opmerkte. Twee op elkaar volgende

alineas begint Te Gussinklo met: „Hoe was het mogelijk dat hij vroeger al die ogen niet gezien had” (O., 45, 46) – en waarom veranderde hij toen niet onder die blikken. Het antwoord op deze vraag ligt in Ewouts kinderjaren en in de roman *De verboden tuin* (1986), waarin een vroegere periode uit Ewouts leven wordt beschreven. In die tekst overheerst de ervaring van ongescheidenheid en onmiddellijkheid, waarin geen vreemde blikken een afstand binnen zijn ik, een afstand tussen „en-soi” (bij Sartre het bestaan, het volledig positieve, identieke) en „pour-soi” (het bewustzijn, de afstandelijkheid, de negatie) kunnen scheppen.

Een ander centraal begrip dat in *De opdracht* naar Sartres theorie over de blik verwijst, is de „zichtbaarheid”. Meestal heeft dit begrip met de oordelende blik te maken die of van Ewout of van de anderen komt. In het eerste geval zijn de dingen voor Ewout zichtbaar, naargelang hij in de situatie het kennende subject is. In het tweede geval wordt hij onder de blikken van de anderen zichtbaar, gedefinieerd en gescheiden van zijn omgeving: „Want niet alleen de blik zag hem, maar erger [...] niet alleen werd hij gezien maar vooral toch was hij zichtbaar. Afgescheiden van alle andere dingen liep hij daar uitgeleverd aan die blik bijna of zichtbaarheid de enige reden voor zijn aanwezigheid was: gezien te worden met kritische en nauwkeurige blik” (O., 369).

IV. Schaamte en zichtbaarheid

Sartre somt verschillende reacties op dergelijke blikken op, waaronder ook de schaamte. Dit gevoel komt in *De opdracht* uitvoerig aan de orde. Volledig zichtbaar, geheel object wordt Ewout in overeenstemming met Sartres theorieën in zijn eigen beleving: „ding, voorwerp” onder de „overmacht van hun blik” (O., 90) die het voor hem onmogelijk maken om zelf nog op te kijken. Op het voor hem vernederend dieptepunt van het verhaal is hij „een en al roze onderbroekje” (O., 522). Hij moet zich schamen.

Volgens Sartre is de schaamte een goedkeuring van het feit dat het subject object is op het moment dat een ander subject het ziet en beoordeelt. Het object kan zichzelf op die momenten niet herkennen, moet zich als zich-zijnde beleven. Er zit iets onvoorspelbaars, onbepaalds in zijn zijn, omdat het object zichzelf noch het subject kan herkennen terwijl het vrije subject het object wel herkent (Sartre 2003: 355-56). De rol van subject en object bepaalt in Sartres filosofie niet alleen de kenbaarheid van de ander (het object), maar ook de kenbaarheid van zichzelf. Te Gussinklo formuleert deze ervaring van schaamte en beperkte kennis over zichzelf bij Ewout met de begrippen „ontglippen” en „halve zichtbaarheid”: „Nog steeds was het of hij zichzelf kon zien, en of wat hij zei en deed de woorden en de bewegingen van een vreemde waren – zeer merkwaardig half zichtbaar omdat hij juist te laat was met kijken en registreren, iets hem ontglipte” (O., 184).

Het stadium vóór de schaamte wordt in de roman ook beschreven: Wanneer hij naar de meisjesbarakken sluipt om kleren te stelen, bestaan voor Ewout alleen zijn zintuigen, „scherp als een oog” (O., 508). Hij is zijn handeling, hij

is zijn zintuigen. „Duizelingwekkende aanwezigheid! Niets anders bestond” (O., 510). Ook dat past bij Sartres uitspraken over de toestand voor de schaamte: het subject valt met de eigen handelingen samen, wordt door de blik van de ander van zich vervreemd en wordt op die manier toch juist vastgemaakt in zijn bestaan. Het gevaar van zichtbaarheid en betrappt-worden is ook steeds aanwezig, terwijl Ewout zich omkleedt.

V. Inzicht en blindheid

De momenten van uiterste schaamte en vernedering laten Ewout een nieuw inzicht krijgen in de dynamiek tussen mensen. Zijn oplossing is niet meer de directe confrontatie met de blikken van de anderen, maar het negeren daarvan, niet meer zichtbaarheid, maar letterlijke en figuurlijke blindheid. Dit besluit neemt hij na een gesprek met een groepsleider van het kamp.

„Chef’ Claude, een van de leiders van het kamp, confronteert Ewout met zijn verlangen naar meisjesondergoed; hij kan met zijn „vogelblik” (O., 171) alles zichtbaar maken zonder zelf iets prijs te geven. Ewout is volledig machteloos tegenover hem, die naar hem kijkt en hem op die manier schept als „wat hij niet was, niet wenste te zijn” (O., 472). Tegenovergesteld aan de chef, die kan kijken zonder iets prijs te geven, gaat Ewout in zijn bewondering voor Hugo zo ver dat hij zelf niet meer kan kijken: „Een blind uitgieten dat uit hem voortkwam, zomaar. Hij was ontoonbaar. Niets zag hij meer” (O., 330).

Uiteindelijk schept Ewout weer afstand tussen zich en Hugo. Wanneer Hugo hem aanraadt om zijn seksualiteit met sport te onderdrukken, beschouwt Ewout hem plotseling als een van de saaie volwassenen die alleen maar door het pantser van gebaren bestaan: „Zijzelf waren er niet, zichzelf waren leegte” (O., 535). Op het moment dat Ewout dit beseft gebeurt er iets met zijn oog: „Geen enkel licht was er meer in zijn oog. Zijn oog was dood” (O., 533). Het oog symboliseert twee aspecten: de liefde voor Hugo en de belangstelling voor de reacties van anderen. Ewout heeft tijdens het kamp moeite om zijn ogen te controleren. Ze verraden geheimen over hem, ze tonen zijn bewondering voor Hugo en ze laten de anderen – door het zijwaarts en dan weer naar voren kijken – merken hoe zeer hij op hun blikken let. Het dode oog is het symbool van Ewouts inzicht in de conformiteit van Hugo met de andere saaie, bepantserde volwassenen en tegelijkertijd het symbool van de conclusie die hij daaruit trekt. Hij besluit om zich niets meer van de anderen aan te trekken en alleen naar macht te streven in plaats van populariteit – een keuze voor Hitler, die „toch gelijk had” (O., 551). Op die manier uit Ewouts inzicht zich lichamelijk, en dat maakt hem letterlijk blind en onverschillig voor de blikken van anderen.

Met deze letterlijke en figuurlijke blindheid wordt er opnieuw naar Sartre verwezen. Die karakteriseert het gevoel van onverschilligheid als blindheid tegenover anderen, waarbij het subject mensen alleen maar als functies waarneemt en er geen rekening mee houdt dat zij ook subjecten zouden kunnen zijn. De blik van onverschillige mensen is een „zwervende blik” (Sartre 2003: 491), de

kennis van anderen over het subject is voor het subject niet van belang. Deze rondzwervende blik meende Ewout altijd bij Hugo te hebben waargenomen, toen hij nog van diens superioriteit overtuigd was.

Ewout herdefinieert leiderschap nu als Hitlers onverschillige macht in plaats van Jezus' geïnteresseerde populariteit. Hoe kunnen we de motivering van Ewouts keuze voor Hitler opvatten? Jeroen Vullings interpreteert ze in de *Revisor* alleen als keuze voor de onverschilligheid binnen de theorie van Sartre: hij ziet Ewout aan het eind van de roman „verlost [...] van zijn kampgenoten en hun denkbeelden over hem” (Vullings 2000: 28). Dat lijkt me een onvolledige interpretatie. Ewout is op dat moment alleen verlost van een situatie van onmiddellijk object-zijn, waarin hij door de blikken van subjecten gedwongen is. De onverschilligheid aan zijn kant is geen ultieme verlossing, maar uiteindelijk slechts weer een van zijn voornemens, net zoals populariteit in het zomerkamp een voornemen was geweest. Ewout transcendeert zich met zijn voornemen bewust, dat wil zeggen dat hij zijn doelen autonoom definieert. Dat is de existentialistische kant van het gebeuren. Toch betekent het feit dat hij de onverschilligheid kiest en daarmee de bepalende subject-object-processen wil buitensluiten, nog niet dat hij erin zal slagen. Weer is zijn aanpak te absolutistisch, zijn zijn ideeën ongenueanceerd. Ewout lijkt te moeten beseffen dat het niet allemaal in zijn handen ligt – en deze bedreiging van het herhaalde falen voelt de lezer bijzonder sterk. Voor een analyse van het boek is dit ook het moment dat het zinvol wordt om Foucaults theorie over macht erbij te betrekken. Door Foucaults analyse van macht op de roman toe te passen zal blijken dat verlossing inderdaad ver te zoeken is.

VI. Macht en subjectconstitutie

We hebben tot dusver gezien dat Ewouts kijk op de wereld sterk existentialistisch is getint. Op de ervaring van ongescheidenheid en onmiddellijkheid in zijn kinderjaren, die met het „en-soi” van Sartre kan worden beschreven, volgt een bewust gekozen plan van hem om „pour-soi” te worden, te worden wie hij wil zijn. Hij neemt de volle verantwoordelijkheid voor zichzelf en doet ervaringen op met de bepalende blik van de intersubjectiviteit. Toch ontwikkelen vele dingen zich geheel anders dan hij wil. Hij ondergaat een steeds groter controleverlies, terwijl hij poogt om zelf te controleren; en hij wordt herhaaldelijk door zijn lichaam verraden, dat de overtuigende bewegingen niet op de gewenste manier uitvoert. Hier kan Foucaults theorie over de lichamelijkheid en het netwerk-karakter van macht zoals hij die in *Surveiller et punir* en *La volonté de savoir* ontwikkelt, tot een beter begrip van de voorvallen omtrent Ewout leiden.

Foucault vat zijn werk samen als geschiedenis van de verschillende procédés waardoor in West-Europa mensen tot subjecten worden gemaakt (Foucault 1982: 243). De blik speelt in deze geschiedenis vooral in de 20ste eeuw een belangrijke rol. Voor Foucault is een subject, in overeenstemming met de oor-

spronkelijke betekenis van het woord, altijd onderworpen. Het subject is bij hem een product van de macht, geen absoluut, archimedisch houvast zoals bij Sartre.

De macht waaraan het subject onderworpen is, is niet alleen repressief, ze werkt horizontaal en productief en is in het kader van een dispositief werkzaam. Een dispositief is een door mensen geschapen netwerk dat al het cultureel voortgebrachte, zoals wetten, instituties, wetenschappelijke uitspraken, gebouwen etc. bevat (Foucault 1978: 119-120). De macht doordringt alles om de mens heen: economische processen, sociale verhoudingen, maar vooral de lichamen als kleinste eenheid. In *Surveiller et punir*, een geschiedenis van de strafpraktijken tot in de moderne tijd, introduceert Foucault het begrip panoptisme voor de meest productieve machtsvorm: het voortbrengen van gehoorzame, genormeerde lichamen door observering, hiërarchiserende en normerende blikken en de internalisering van deze blikken, wat uiteindelijk leidt tot een doordringen van de lichamen door de macht.

Terwijl bij Sartre de machtsverhouding eendimensionaal (kijker/bekekene) is en in de tijd succesief (op een ander moment kan de verhouding subject/object omgekeerd zijn), is de macht bij Foucault meerdimensionaal en gelijktijdig – omdat niet duidelijk is wie subject en wie object is. Omdat wij allen deel uitmaken van dezelfde samenleving, zijn ook de machtsverhoudingen niet eenduidig. Foucaults subject is nooit volledig vrij of autonoom.

In *De opdracht* vinden we deze elementen terug: de gehoorzame lichamen van volwassenen en het verraad van Ewouts lichaam aan zijn plannen, de productiviteit van de macht en dat wat in Ewout wordt voortgebracht door de blikken van de anderen, het structuralistische netwerk van macht en Ewouts falen om ooit subject van een blik te zijn. Deze punten zullen nu concreet worden behandeld.

VII. Lichamelijkheid en controleverlies

Ewouts mislukkingen worden allereerst door zijn lichaam getoond: terwijl hij de woorden zegt die hij heeft geoefend, laat zijn gedrag zien dat de woorden nog niet met zijn persoonlijkheid overeenkomen. Hij beschouwt zijn lichaam met zijn begeertes als hetgeen wat over het bewustzijn, zijn intentie heen is geschoven, als iets waartegen hij moet vechten en dat hem belemmert te worden „wie hij hoorde te zijn” (O., 306). Het lichaam heeft voor hem de rol van een verrader: in de gesprekken met Hugo onthult zijn lichaam de bewondering en de begeerte die Ewout voor Hugo voelt. Wanneer Ewout aan een gesprek met Hugo denkt, moet hij bekennen dat hij in „harde en droge zichtbaarheid” over ideeën had willen praten, maar dat hij als lichaam tegenover Hugo had gestaan (O., 339). Het lichaam is hierbij niet het uitgangspunt van blikken, het aanwezig-zijn in de wereld van de anderen, zoals Sartre dat verklaart — het lichaam is voor Ewout iets dat bestreden moet worden, dat zich tegen zijn bewustzijn verzet, alsof het aan andere wetten onderworpen is. De blikken van de anderen spelen daarbij een belangrijke rol: wanneer hij zich in de terminologie van Sartre als object

beleeft, houdt dat voor hem vooral in: lichaam zijn. De bedwingende blikken van de anderen beheersen zijn lichaam, en hij is er machteloos tegen.

Het lichaam is bij Foucault de meest onmiddellijke weg die de macht kan kiezen. Ook Ewout voelt hoe afstanden die door blikken ontstaan, verdwijnen en hoe de anderen op zijn lichaam inwerken. Na zijn gesprek met een andere jongen over zijn ideeën wordt hij door diens vrienden uitgescholden; hij neemt het waar alsof ze hem lichamelijk geweld aan doen, want de afstand tussen hen is verdwenen: „[...] de afstand die door de uitwisseling van gebaren en woorden teweeg werd gebracht – het evenwicht daarin. Er was geen uitwisseling meer, er was geen afstand” (O., 304). Het sartrianse evenwicht tussen subject en object is hier verdwenen.

Verder valt op dat Ewout, wanneer hij zich „helder” en zeker voelt – en slechts dan –, ook in zijn bewegingen en in zijn blikken „koel en onbeweeglijk” is. Ook Hugo wordt met dergelijke begrippen beschreven: de bewonderde jongen staat „onbewogen” tussen de anderen. Hugo’s vrienden hebben „massieve lichamen” van waaruit ze naar Ewout kijken en zijn „hulpeloos wenkende, tastende gebaren” waarnemen, die niet met zijn woorden overeenkomen (Te Gussinklo 1995: 61). Het „onbewogen” lichaam is voor Ewout een teken voor een onbuigzaam, onveranderlijk mens die zich niet laat onderwerpen en wiens lichaam hem niet verraaft. Tegelijkertijd zijn de lichamen van de grotere jongens en van de volwassenen in foucaultiaanse terminologie juist gehoorzamer dan dat van Ewout, omdat ze gecontroleerd zijn. Ewout wantrouwt deze gehoorzaamheid: „Maar wat waren ze zelf?... Ze waren redelijk, ze waren verstandig en beheerst. Ze waren het zelf niet” (O., 105). Met Foucault als raadgever zou Ewout kunnen anticiperen wat hij aan het einde van het kamp beseft: de „leegte” in deze gehoorzame lichamen, de valsheid, de conformiteit en bovendien de poging van de anderen om zijn afwijkend lichaam ook gehoorzaam te maken: Hugo’s advies om te sporten om zijn seksuele driften te overwinnen is deel van een machtsdispositief.

VIII. Productiviteit en krachtenveld

De lichamen in *De opdracht* zijn doordrongen van macht. Ze zijn gehoorzaam en gedisciplineerd, in tegenstelling tot het lichaam van Ewout. Maar ook bij hem brengt de macht lichamelijk iets voort. Ook hier kan men met Foucault beter vat op krijgen: een belangrijk aspect van macht bij Foucault is, zoals we al hebben gezien, haar productiviteit. De blikken van de anderen laten Ewout niet alleen ding zijn, zij scheppen iets in hem wat geheel tegen zijn ontwerp in kan gaan. Foucault beklemtoont bovendien dat die blikken ook daadwerkelijk iets voortbrengen.

De productiviteit van de macht in *De opdracht* blijkt ten eerste uit Ewouts voorstelling over zichzelf onder de blikken van de anderen: „[...] zijn wanstaltigheid, zijn mismaaktheid die toenam bij elke blik – het monsterachtig groeisel dat hij opgedaan had – kijkend naar hem met ogen die hem aanraakten als han-

den; om hem te kneden, om hem te vormen" (O., 184). De blikken en oordelen van de anderen kunnen een „monster" in hem scheppen, hem vormen. De keuze voor een zeer lichamelijke metaforiek met woorden als „groeisel", „mismaakt-hed", „monsterachtig" en „kneden" steunt daarbij de voorstelling van een reëel en lichamenlijk product van de macht van de anderen.

Ten tweede illustreert de werking van de blik van chef Claude de productiviteit van de repressie. Productief effect van de macht is ook – aldus Foucault – dat ze juist die dingen die ze lijkt te onderdrukken, de ruimte geeft om te bestaan. Hij heeft dit in *La volonté de savoir* aan de hand van het seksualiteitsdispositief laten zien. De blik van chef Claude geeft Ewout de ruimte voor zijn gedrag: „[...] een blik die niet zocht naar de waarheid, de echte gebeurtenissen, maar naar zijn verhouding tot het gebeurde, en de beheersing, de kwaliteit van zijn persoonlijkheid die daaruit sprak – juist die blik [...] schiep de ruimte voor zijn [Ewouts] uitingen, voor de leugens, de poses [...]" (O., 172). De norm produceert hier de afwijking, de vervreemdende blik verwijderd het subject ook van de norm. Ook de beschrijving van Claudes blik als „naar zijn verhouding tot het gebeurde" zoekend, maakt duidelijk hoe productief de toepassing van Foucaults theorieën is: een netwerk van onderlinge verhoudingen bepaalt volgens Foucault wie op welke manier gesubjecteerd wordt, wie normaal en wie delinquent is, wie gezond en wie ziek. Terwijl Claude ten opzichte van Ewout de machtigere positie inneemt, is hij geen sartriaans absoluut betrekingscentrum. Ook hij moet „zijn verhouding" zoeken en zijn positie bepalen – hij is maar een deel van een repressief netwerk dat Ewout als abnormaal kenmerkt en daardoor diens abnormaliteit voortbrengt.

Door chef Claude worden twee elementen van de foucaultiaanse macht gethematiseerd: de repressiviteit en het veld van krachten waarin alle subjecten verstrikt zijn. Naast Claude zijn er nog twee andere personages, die telkens een van die aspecten symboliseren. Aan de ene kant is er de door Ewout herhaaldelijk als „levensgevaarlijk" aangeduide jongen Ko (een „ondier", dat ook alleen in het bos, wanneer geen anderen aanwezig zijn, gevaarlijk wordt), die als enkeling de pure repressiviteit representeert. Ko is op een bepaalde manier blind, hij kan niet oordelen, omdat er geen ruimte is tussen hem en zijn handelingen, hij is „als een dier", kijkt alleen maar „naar buiten", alsof hij zelf niet bestaat (O., 233-34). Aan de andere kant is er de onverschillige Hugo, die deel uitmaakt van een krachtenveld en alleen maar als deel daarvan machtiger kan zijn dan Ewout. Het gesprek met Hugo had een „tweede gestalte" in Ewout geschapen, „[...]dat onverhoedse samenstel van bewegingen en blikken en gevoelens: voorgoed was die gestalte nu in hem geschapen [...]" (O., 341). Hierbij is het – naast het duidelijk productieve karakter van Hugo's macht – vooral belangrijk om op te merken dat Hugo, als we Sartres betoog toepassen, nog steeds onverschillig kijkt, de macht van zijn blik niet inzet. Wat hier plaatsvindt is geen duel, geen krachtmeting, van twee subjecten. Hugo is deel van een machtige groep, de groep van de aangepaste, rijpere, oudere jongens en in het krachtenveld tussen Hugo (als vertegenwoordiger van de macht) en Ewout (als wanhopig zich ontwerpende) gebeurt er iets wat Ewouts tweede gestalte voortbrengt.

IX. Zichtbaarheid en panopticon

Behalve de lichamelijkheid, de productiviteit en het netwerk-karakter van de macht is er nog een beschrijvend element in Te Gussinklo's roman dat Foucaults theorieën oproept: het panoptische concept. Zo schetst de verteller een panoptische situatie om – in een gelukkig moment – Ewouts controle over zijn voornemen te illustreren (O., 162). Ewout kan dan het hele kamp overzien en bovendien zelf in zijn machtige positie worden gezien. Op die manier ontstaat de transparantie die Foucault in het panoptische model analyseert en die de voorwaarde is voor een efficiënte beïnvloeding van andere mensen. Het panopticon is bij Foucault de plaats van waaruit de macht (van de normerende en controlerende blik) zich ontvouwt. Ewouts positie op een heuvel verheft hem boven de anderen en geeft hem de mogelijkheid om zijn plannen tegen de grenzen van andere subjecten door te zetten. Uiteraard is de situatie op de heuvel buitengewoon: meestal slaagt Ewout daar niet in. Het panopticon fungeert daarom ook op een andere plaats in de tekst als symbool voor het niet bereikte.

Meteen aan het begin van hoofdstuk tien, één van de hoofdstukken die Ewouts grootste nederlagen beschrijven, wordt vermeld dat er in de buurt van het kamp een uitkijktoren is waar de kinderen wandelingen naartoe maken en van waaruit „het kamp en de wijde omtrek zichtbaar waren” (O., 119). De associatie met de toren in het midden van een panoptisch gebouw dringt zich hier op. De toren is een krachtig symbool voor dat waarnaar Ewout steeds streeft: een panoptische daad tegen de chaos en vóór zicht- en kenbaarheid. De panoptische blik is een ordenende blik, die afwijkingen van de norm vastlegt en daardoor individualiteit construeert. De positie van de toren drukt uit dat Ewout zijn doel niet bereikt: het gebouw maakt geen deel uit van het kamp, maar bevindt zich op wandelafstand, is in principe bereikbaar, maar wordt door Ewout in zijn dagelijkse strijd tegen de blikken van de anderen niet bereikt. De inhoudelijke inbedding in een hoofdstuk, dat een grote mislukking bevat, versterkt dit symbool.

De bereikbaarheid van panoptische uitkijken fungeert als symbool voor het succes of de mislukking van Ewouts opdracht. De macht van de blik is niet meer gekoppeld aan een situatie van directe intersubjectiviteit (zoals Sartre die schetst), maar aan de controle over hele groepen mensen (zoals Foucault het beschrijft).

X. Conclusie

Ewouts houding tegenover de wereld en zijn pogingen om zijn eigen positie in de samenleving te bepalen, kunnen, zoals ik heb aangetoond, als existentialistisch worden beschouwd. Toch is het hoofdpersonage geen zuiver existentialistisch subject: bij Sartre worden de gevolgen van een blik van de ander onvoldoende uitgewerkt om een bevredigende verklaring voor Ewouts gevoelens te kunnen geven. Het voortdurende controleverlies dat Ewout ervaart kan in twee aspecten

worden onderverdeeld: ten eerste wordt Ewout onder de blikken van de anderen niet alleen tijdelijk een object, zoals Sartre het postuleert, maar verandert daadwerkelijk. Ten tweede komt Ewouts lichaam herhaaldelijk een verraderlijke rol toe, die evenmin in *L'être et le néant* aanwezig is. Door gebruik te maken van de filosofie van Foucault heb ik de verwijzingen naar de productiviteit van de blik en de rol van het lichaam in de roman kunnen plaatsen. Bij Foucault brengen de blikken iets teweeg omdat ze met machtsverhoudingen verbonden zijn, ze zijn niet slechts productief voor de duur van het bekeken worden, maar voorgoed. Daarbij kruip de macht in de lichamen en wordt daar werkzaam, ook tegen het bewustzijn van het subject in. De foucaultiaanse theorieën bleken bovendien een goede invalshoek om de beschrijving van delen van de geografische omgeving in de roman te interpreteren.

Ewouts toekomstperspectief, zijn keuze voor macht in plaats van populariteit is te wijten aan zijn inzicht in zijn niet te keren controleverlies. Ewout Meyster is niet zijn eigen meester, hoewel hij zijn best doet om het te zijn. Hij wordt niet uitsluitend door andere vrijheden, andere mogelijkheden, beperkt maar door een oncontroleerbaar veld van krachten, en hij moet in het verloop van zijn „opdracht” erkennen dat hij niet de enige is die zijn lot kan bepalen, dat hij niet de enige is die zich als subject kan scheppen. Ewout als subject is, zo blijkt uit de analyse van *De opdracht* met behulp van Foucaults opvattingen, ook een product van de macht, de machtige blikken; en zijn inzicht daarin kan de reden zijn om alleen maar naar de macht te streven. Alleen macht kan voor hem de verloren existentialistische absoluutheid compenseren.

Primaire literatuur

Gussinklo, Wessel te (1995): *De opdracht*. Roman. Amsterdam

Secundaire literatuur:

Foucault, Michel (1976): *Mikrophysik der Macht. Über Strafjustiz, Psychiatrie und Medizin*. Berlin

Foucault, Michel (1978): *Dispositive der Macht. Über Sexualität, Wissen und Wahrheit*. Berlin

Foucault, Michel (1982): *Das Subjekt und die Macht*. Dreyfus, Hubert L./ Rabinow, Paul: *Michel Foucault. Jenseits von Strukturalismus und Hermeneutik*. [Beyond Structuralism and Hermeneutics. 1982] Aus dem Amerikanischen von Claus Rath und Ulrich Rauth. Chicago: 1987, p. 243–261

Foucault, Michel (1997a): *Der Wille zum Wissen. Sexualität und Wahrheit 1*. [La volonté de savoir. Histoire de la sexualité, I. 1976] Frankfurt/Main

- Foucault, Michel (1997b): *Discipline, toezicht en straf. De geboorte van de gevangenis*. [Surveiller et punir. La naissance de la prison. 1975] Groningen
- Gussinklo, Wessel te (2003): *Aangeraakt door Goden*. Roman. Amsterdam
- Sartre, Jean-Paul (2003): *Het zijn en het niet. Proeve van een fenomenologische ontologie*. [L'être et le néant: Essai d'ontologie phénoménologique. 1943] Vertaald en van een voorwoord voorzien door Frans de Haan. Rotterdam
- Suhr, Martin (2001): *Jean-Paul Sartre zur Einführung*. Hamburg
- Vullings, Jeroen (2000): 'De afgrond kijkt ook in jou.' in: *De Revisor* 27 (2000), p. 23–34